

tretze martiris de santa Eulàlia només a tres, cosa que li costà escarnis i cops.²⁷ També que, malgrat les seves contínues queixes sobre la seva salut, va morir després de treballar incansablement.²⁸ No és insignificant un cert menyspreu pel llatí, incomprensible per als erudits i juristes de la seva època. Ampliant les connexions conegudes entre valencians i catalans,²⁹ només ara sabem que «*tomó la borla de doctor en esta sagrada facultad universitaria de Gandia no como otros de benignidad, sino de justicia y con título de suficiencia*»,³⁰ i Gandia és a la mateixa vora de l'Oliva de Gregori Maians. Tampoc no sabíem que abans, no havia estudiat solament filosofia i teologia sinó també gramàtica i retòrica. Caldrà regirar molts papers per a precisar més la seva ideologia, que ara només coneixem bàsicament pels seus treballs, i el seu nivell de catalanitat cultural i política. Caresmar, que havia fet el tomb cap a la nova història,³¹ havia d'anar-lo orientant cap a la demografia i l'economia. D'aquesta manera abandonaria el «vell» intel·lectual centrat en el dret o en les disciplines clàssiques, per a ésser un «nou» intel·lectual dedicat a la història i a l'economia política, tal com és la tònica dels seus col·legues d'Europa.³² Un nou intel·lectual que té un programa global per al ressorgiment de Catalunya.

L'edició de la *Carta al barón de la Linde* feta pel Centre d'Estudis Comarcals de Igualada només pot ésser rebuda amb elogi. Una edició que ha d'ésser, al mateix temps, un esperonament perquè d'altres papers del canonge premostratenc siguin editats. Ja no volem estar a l'època dels intel·lectuals catalans allunyats, per la força, de la lletra impresa. El vell somni de Fèlix Amat hauria d'ésser realitzat. En un lloc destacat i primerenc hauria d'haver-hi l'important *Discurso de 1780* escrit per Caresmar i assumit per la Junta de Comerç, ara que estem en el segon centenari de la seva redacció.

ERNEST LLUCH

Resposta de Borja de RIQUER a Francesc ARTAL

Al darrer número de «Recerques» Francesc Artal fa una recensió del meu llibre *Lliga Regionalista: la burgesia catalana i el nacionalisme (1898-1904)* que m'ha cridat l'atenció.¹ Al llarg de la seva crítica Artal parla de les «tesis provocadores» i de les «afirmacions massa contundents» que hi ha a la meua obra, i finalment diu que cal «exigir-li (a l'autor) molts matisos... o força aclamació».

27. Eduardo CORREDERA, *La escuela histórica avellanense* (Barcelona 1962), p. 52.

28. Les seves queixes sobre la salut són habituals, però només coneixem una interrupció del seu treball i una mort ràpida a punt de fer 75 anys (*Libro de cosas curiosas*, ms. 16, Biblioteca de Catalunya).

29. Antoni MESTRE, *Historia, fueros y actitudes políticas, Mayans y la historiografía del XVIII* (València 1970), i Miquel BATLLORI, S. J., *València i Catalunya al segle XVIII*, «Primer Congreso de Historia del País Valenciano, 14-18 de abril de 1971» (València 1973), ps. 149-173. Anys després un català, el jesuïta Mateu Aymerich, fou conseller de la Universitat de Gandia.

30. Josep DE VEGA, *Noticia sucinta de Caresmar*, foli 250.

31. Ha estat considerat que el pas cap a la història en termes moderns pot ésser datat a Catalunya el 1743 amb l'entrada de Caresmar a Bellpuig de les Avellanès i el 1746 amb la publicació de la història de Poblet de Jaume Finestres (Miquel COLL I ALENTORN, *La historiografía de Catalunya en el període primitiu*, «Estudis Romànics», III, 1951-1952, p. 187).

32. Franco VENTURI, *Utopia e riformismo* (Milà 1971), ps. 152-153.

1. «Recerques», núm. 9, ps. 184-185.

riments, si més no explicacions més convincentes que les proporcionades al llarg del llibre».²

I és en bona part a partir d'aquesta invitació, o exigència, que vull fer una sèrie de reflexions sobre el que diu Artal, i tractar de respondre a les seves demandes.

Avui jo discrepo d'alguns plantejaments del meu llibre, i en la perspectiva dels quatre anys de la seva elaboració hi trobo a manca matisacions. Però potser millor serà deixar per a més endavant les meves discrepàncies i respondre a les demandes i crítiques d'Artal amb un cert ordre, començant per les que podríem qualificar de matís i acabant per les que considero més importants.

Artal discrepa del qualificatiu que jo dono a l'estat espanyol que es formà al llarg del segle XIX, «*estat liberal burgès*»; i afegeix: «Tant de bo que ho hagués estat!»

Com podem qualificar-lo si no és així? Crec que l'estat espanyol del segle XIX es formà a partir d'una revolució política que cal qualificar de liberal, entenent per liberal el que en realitat significava aquest terme, és a dir, antifeudal, partidari de la liquidació de totes les institucions de l'antic règim. Però, a més, aquest estat era burgès. Què podia ser, si no burgès?; és a dir, configurat amb uns aparells adequats als interessos de la classe burgesa ascendent per tal de consolidar el seu domini polític i econòmic.

La discrepància pot venir de dues confusions, de vegades fruit de lectures mal digerides de Marx. És molt típic, encara avui, confondre *estat liberal* amb *estat democràtic*, i confondre *burgès* amb *industrial*. L'estat espanyol del segle XIX era liberal, però al mateix temps era molt poc democràtic, és a dir, impedia la presència, dins els organismes de representació política, a amplis sectors de la societat, i en particular a la classe obrera. I no per això deixava de ser liberal. L'estat era burgès, representava sobretot els interessos de la burgesia agrària i financera, però al mateix temps defensava poc, o gens, els interessos industrialistes. I és això precisament el que jo he volgut destacar en el meu llibre: el caràcter poc democràtic de l'estat espanyol, el fet que privilegiés els interessos agraristes, sense que per això deixés de ser un estat liberal i burgès, és a dir capitalista.

Sobre aquest tema Jordi Maluquer ha escrit amb prou claredat: «*La configuración del estado liberal por parte de la nueva burguesía terrateniente se ajustó básicamente a la tarea de asegurar la reproducción del sistema... Las medidas más destacadas que tomarían los gobiernos que se sucedieron desde 1837 no habrían sido sino reafirmar el modelo liberal adoptado, reforzar su propio control sobre las distintas nacionalidades y sobre las clases subalternas mediante la centralización y el incremento de su capacidad represiva y fomentar el desarrollo del capitalismo agrario y la creación del mercado nacional*».³

També Artal critica que jo digui que la Lliga Regionalista acceptà el projecte de llei d'administració local de Maura. Segons Artal, l'*Informe* de la Lliga del 1907 «no deixava de ser crític, i adduïa, entre altres coses, que el projecte esmentat era massa centralitzador i no tractava correctament el tema de les hisendes locals».

En un primer moment la Lliga, i tots els grups que formaven la Solidaritat Catalana, criticaren el projecte durament, el consideraren insuficient, però

2. Artal diu que jo mateix he matisat part dels meus plantejaments a l'article *La hegemonia de la Lliga Regionalista*, a «Tiempo de Historia». Aquesta article no fou publicat en aquesta revista, sinó a «Historia 16», número extra V (abril de 1978), ps. 42-55.

3. Jordi MALUQUER DE MOTES, *El socialismo en España, 1833-1868*, p. 43.

susceptible de ser millorat amb esmenes fins a convertir-lo en acceptable. De tota manera, al llarg del debat parlamentari les diferències entre solidaris de dreta, bàsicament la Lliga, i els d'esquerra respecte al projecte es varen fer paleses. Mentre que els homes de l'esquerra solidària s'oposaren totalment a la introducció del sufragi indirecte a les eleccions provincials i del vot corporatiu a les municipals en perjudici del sufragi universal, els de la Lliga acabaren per acceptar la llei de Maura amb les esmenes introduïdes sobre les atribucions dels municipis, diputacions i mancomunitats. I fou això, *l'acceptació clara de la llei per part dels homes de la Lliga*, una de les principals causes de la crisi de la Solidaritat, que és l'argument que jo plantejo al meu llibre. La Lliga Regionalista al principi de 1908 considerava el projecte, amb les esmenes introduïdes, acceptable i poc important la qüestió de la introducció del vot corporatiu. Així, Cambó, en una conferència pronunciada al local de la Lliga a Barcelona l'11 de gener de 1908, amb el títol de *Les representacions corporatives*, no sols defensà el sufragi orgànic, sinó que afirmà que «seria una desdicha que por una cuestión secundaria como la que se debate —es refereix al vot corporatiu— se malograsen las concesiones autonómicas que la nueva ley contiene y que tanto interesan a Cataluña».⁴

En el mateix sentit es tornà a manifestar Cambó al parlament els dies 24 de gener i 8 i 28 de febrer del mateix any. Més concretament, el 8 de febrer el líder catalanista va dir al congrés: «Yo tengo confianza en la ley de administración local, no por la letra de sus artículos, sino porque, según el señor Maura, es éste el primer paso en la obra de respeto y libertad de la vida local.»⁵ En aquells moments ja era palesa l'aproximació dels homes de la Lliga al maurisme. Des del començ del 1908 Maura i Cambó foren els més ardents partidaris del projecte de llei i defensaren el vot corporatiu davant les crítiques de liberals, republicans i tota l'esquerra solidària (discursos de Jaume Carner, Vallès i Ribot, etc.).

Dos anys després, a la famosa conferència del Tívoli, publicada amb el títol de *Catalunya i la Solidaritat*, Cambó digué: «El projecte d'administració local, senyors, tenia totes les avantatges per significar una transformació definitiva de la vida col·lectiva catalana; tenia en si, substantivament, valor de llibertat i d'autonomia.»⁶

No és aquesta afirmació una prova prou clara de l'acceptació del projecte per part de la Lliga Regionalista? «Totes les avantatges», diu Cambó. Evidentment, no diu que els avantatges eren sobretot per al seu grup polític, el gran beneficiat si el sufragi orgànic era introduït. El que és més discutible és que el projecte tingués *valor de llibertat*. Sembla que almenys l'esquerra solidària no ho va veure així, i per això es negà a acceptar-ho.

També Francesc Artal diu a la recensió que jo faig «afirmacions massa contundents com ara que la burgesia no va tenir, fins el 1898, cap projecte polític de reestructuració de l'estat centralista i ni tan sols de democratització del seu funcionament..., que la burgesia catalana durant el segle XIX mai no va tenir una actuació política nacionalista». Per a Artal, afirmacions com aquestes «requereixen com a mínim força aclariments, si no explicacions més convincentes que les proporcionades al llarg del llibre.

És cert que aquests temes són tractats superficialment a la introducció. Ara, no sóc jo qui ha fet per primer cop aquestes judicis, sinó els mateixos nacionalistes del segle passat. Només cal veure els comentaris de Prat, o d'Almirall, sense parlar dels editorials de «La Renaixensa» i d'altres publi-

4. «Diario de Barcelona» (12 de gener de 1908).

5. «Diario de Barcelona» (9 de febrer de 1908).

6. F. CAMBÓ, *Catalunya i la Solidaritat* (Barcelona 1910), p. 75.

cacions catalanistes, per a adonar-se que els nacionalistes catalans consideraven que la classe dominant del seu país era profundament egoista, políticament tímida i evidentment molt poc «patriota». Un home moderat com Prat parlava el 1896 de «l'industrialisme exagerat de la nostra gent i del seu menyspreu per tots els interessos que no són els exclusivament materials».⁷

És clar que hi havia burgesos catalans que eren membres d'associacions catalanistes, com la mateixa Unió Catalanista. Eren gent com ara Eusebi Güell, Ferran Alsina, Enric Batlló, Josep Arañó, J. Viladomiu, etc; però eren una minoria dins d'aquesta l'organització catalanista, que evidentment fóra molt erroni de considerar-la representativa de la burgesia industrial catalana.

Quins grups d'opinió o de pressió de la burgesia catalana varen fer al llarg del XIX una política que pugui qualificar-se de nacionalista? Quins eren els caps (polítics i teòrics) del nacionalisme burgès català? Qui? Pere Estan? Ferran Alsina? O és que es voldrà fer passar Valenti Almirall com a «intel·lectual orgànic» i dirigent polític dels industrials catalans?

No vull repetir les citacions ja molt conegudes de burgesos notoris com Güell i Ferrer, o les crides espanyolistes dels prohoms del Foment, per a mostrar que els homes i les corporacions més representatius de la classe dominant catalana del segle XIX mai no es manifestaren com a nacionalistes catalans. Crec que Miquel Izard en el seu darrer estudi sobre la burgesia catalana durant el sexenni democràtic aporta prou documentació en aquest mateix sentit. Izard parla clarament d'*«el más completo divorcio entre las burguesías industriales y el grupo doctrinario de intelectuales catalanistas»*,⁸ i tot el seu llibre és una clara demostració de la palesa incapacitat política de la nostra burgesia per a poder influir dins dels òrgans de decisió de l'estat, de la seva dependència o subordinació i del seu clar *españolismo*.

Pel que fa a la qüestió de si els burgesos catalans tingueren o no projectes de reestructuració o de democratització de l'estat centralista, podríem dir gairebé el mateix. No sé de cap grup burgès català que faci una crítica política profunda i seriosa del sistema centralista i que tingui una proposta per a la seva reforma i democratització. El que hi ha són queixes, «greuges», però sempre molt centrats sobre els «excessos del sistema», o sobre la corrupció de la classe política, o la ineficàcia de l'administració, etc. Però *proposta d'acció política* per a canviar-lo o democratitzar-lo, mai.

Agradí o no, aquells burgesos se sentien representats pels Güell i Ferrer, Bosch i Labrús, Ferrer-Vidal, Muntadas, Sedó, Girona, Arnús, Puig i Llagostera, Sallarès, Bosch i Alsina, etc.; i cap d'ells, crec, no pot ser qualificat ni de nacionalista, ni de reformador, ni de demòcrata conseqüent. Tots eren homes «del sistema», profundament conservadors, encara que alguns, no tots, tenien moderades conviccions regionalistes.

Ha estat el mateix Francesc Artal qui ha qualificat les idees d'aquests homes de «regionalisme sovint massa tímida» fins aproximadament el 1868 i posteriorment de «regionalisme més conscient i radical».⁹ Tot i acceptar això, encara que no crec que pugui generalitzar-se a la majoria dels burgesos catalans, el que queda clar és que no hi havia conviccions nacionalistes i proposades clarament democratitzadores entre els nostres burgesos del segle XIX.

«La presa de consciència nacionalista, per part de la burgesia, prengué, doncs, una gran embrazinada entre els finals del segle passat i els començaments de l'actual.»¹⁰ Aquestes són paraules de Francesc Artal. Paraules que

7. E. PRAT DE LA RIBA, *Déu té un bastó*, «La Renaixensa» (1 de gener de 1896).

8. Miquel IZARD, *Manufactureros, industriales y revolucionarios*, p. 200.

9. Francesc ARTAL, *Vers una política econòmica nacionalista burgesa (1840-1913)*, a *Economia crítica: una perspectiva catalana*, p. 269.

10. *Idem*, p. 280.

jo subscric totalment, perquè coincideixen amb les idees exposades al meu llibre. Per tant, no sé si és que Artal ha canviat de plantejaments; o, si no, a què treu cap la censura que em fa?

La crítica més important, al meu parer, d'Artal es refereix a la utilització que jo faig del qualificatiu nacionalista lligat a si s'és o no partidari del dret d'autodeterminació. «Pot haver-hi —diu Artal— nacionalismes no separatistes o poc propensos a l'autodeterminació.» I afegeix més endavant: «Per què no voler reconèixer d'una vegada que la Lliga Regionalista tenia una concepció "nacional" (diferent, és clar, de les de les classes populars), que posà en pràctica durant el període 1914-1923, amb la Mancomunitat?»

En això crec que Artal té part de raó, però que cal fer-hi precisions. Reconec que és erroni, i susceptible de prejudicis polítics i ideològics, plantejar la qüestió en aquests termes: si era o no nacionalista la Lliga. Això ens portaria a un debat complex i de molt difícil delimitació. Pot ser, i això ja ho vaig plantejar en part al meu llibre. El que cal és tractar de veure si la Lliga podia fer una política realment autònoma dels partits burgesos espanyols i si tenia un projecte nacional per a Catalunya que es podia dur a la pràctica sense hipoteques exteriors, és a dir, també d'una forma autònoma.

Aquesta temàtica ha donat lloc a tot tipus d'interpretacions, moltes d'elles plenes d'un notori apassionament. Jo he arribat a unes conclusions provisionals, les unes ja presentades al llibre, d'altres fruit de la posterior reflexió, que voldria exposar breument, i sóc conscient del perill que significa tractar un tema com aquest de forma quasi esquemàtica.

Crec que l'inicial projecte nacional de la Lliga, el definit per Prat al començament del segle, passava per la creació d'un bloc català interclassista que tenia una doble missió: 1) el «reconqueriment polític interior» de Catalunya, l'homogeneïtzació ideològica dels seus habitants i la potenciació econòmica global del país mitjançant unes formes d'autogovern; 2) l'intervencionisme dins la política espanyola, no sols perquè això ho exigia l'assoliment de la missió abans esmentada, sinó sobretot per a incorporar-se a les tasques de direcció de l'estat i imposar una rectificació en els seus presupostos econòmics: era la lluita per «l'hegemonia catalana dins l'estat».

Però aquest pla no reeixí en fracassar parcialment el projecte de bloc català interclassista. La Lliga no va poder imposar la seva hegemonia sobre les classes populars, i particularment sobre la classe obrera. El reconqueriment interior també fou dificultat per la competència d'altres forces polítiques, com ara el lerrouxisme, o el nacionalisme republicà.

De tota manera, la Lliga aconseguí durant anys una clara hegemonia político-cultural respecte a les classes altes i mitjanes, i entre els intel·lectuals i professionals. Un important instrument per a la consolidació d'aquesta hegemonia fou la tasca realitzada pels homes de la Lliga al capdavant de la Mancomunitat.

De tota manera, i sobretot després del 1917, els sectors més progressistes del catalanisme, i concretament una bona part de la intel·lectualitat, es manifestà cada cop més recelosa davant les pretensions monopolitzadores de la Lliga sobre el nacionalisme català i cercaren, sense gaire èxit inicial, alternatives més avançades socialment i més nacionalistes. Cap al 1923 gairebé tota la *intelligentsia* havia trencat amb la Lliga, partit que consideraven excessivament decantat cap al conservadorisme social i el «rebaixament» de les demandes nacionalistes.

I tot això era provocat per les contradiccions, incomprendiments i oposicions generals per la voluntat d'intervenció dins la política espanyola de la Lliga.

Estem massa acostumats a analitzar la política de la Lliga durant l'època de la Mancomunitat aïllada del que feien en aquells mateixos moments els

seus dirigents a Madrid. No es dóna prou importància a la «política espanyola» de la Lliga: les seves relacions amb els partits dinàstics, el seu paper en la crisi del 17, la seva participació en els governs de concentració, etc.

El problema està, segons la meua opinió, en el fet que mentre els homes de la Lliga es van veure constantment obligats a donar proves a Madrid que no eren uns radicals i que el seu catalanisme era molt moderat, a Catalunya volien continuar sent els capdavanters del nacionalisme i de les exigències autonòmiques. A la capital de l'estat els homes i les propostes de la Lliga eren vists amb hostilitat, o, si més no, amb prevenció, fins i tot pels partits dinàstics més propers, com ara els mauristes. La clara aspiració reformadora de la Lliga enfrontava aquest partit amb els sectors més immobiliers de l'oligarquia espanyola, que no la consideraven com un aliat incondicional.

La pressió a favor de reformes polítiques per part dels dirigents de la Lliga anaren minvant a mesura que la tensió social s'incrementà a Catalunya. Els polítics de la Lliga, si volien representar els interessos de la burgesia catalana, hagueren de negociar constantment amb les forces dinàstiques en el poder i exigir el suport dels aparells de l'estat en la defensa de l'ordre social.

Així, quan la pressió per uns canvis constitucionals, com ho va fer palès la crisi del 1917, podia fer perillar tot el sistema, l'opció era clara: s'acceptà el compromís amb les forces burgeses tradicionals (entrada als governs de concentració) i es posposaren les pretensions reformadores i autonomistes. La tasca principal fou la defensa de la societat en perill. Cal recordar de nou que Martínez Anido continuà al capdavant del govern civil de Barcelona durant tot el segon govern Maura-Cambó (1921-1922)?

A quines conclusions podem arribar finalment?

Jo, al meu llibre, en analitzar els «límits» del nacionalisme de la Lliga, vaig concloure que m'era difícil de qualificar de nacionalista la seva política. Pel setembre de 1923 els homes de la Lliga, que acomiadaren joiosos Primo de Rivera al baixador del carrer d'Aragó, pensaven en els interessos nacionals de Catalunya?

No n'hi ha prou de qualificar de conservador o de burgès el nacionalisme de la Lliga. No és prou exacte l'adjectiu: no era simplement un nacionalisme de dretes enfront d'altres que eren d'esquerres. Jo he parlat del «nacionalisme impossible». Potser també es podria parlar de *nacionalisme mediatitzat o hipotecat* per unes relacions de dependència a les quals no podien sostreure's. No és que fos un nacionalisme moderat o burgès, el de la Lliga, el que passà és que progressivament el conservadorisme social, l'accentuació de la dependència dels grups centralistes, varen acabar per *diluir* a poc a poc el que hi havia de proposta nacionalista en el programa inicial de la Lliga.

El «drama» de la Lliga fou aquest: rebutjada inicialment per les forces burgeses tradicionals, que la consideraven poc espanyolista, sols fou acceptada quan el règim polític era a les acaballes i en plena descomposició. Per l'abril de 1931 la Lliga, que tenia un home al govern, Aznar, jugà la carta de la defensa del règim monàrquic i del continuisme del sistema. Per contra, la bandera de les reformes de l'estat i de l'autonomia era portada per les forces d'esquerra i populars. El conservadorisme havia acabat per ofegar les aspiracions nacionalistes. En què havia quedat la crida de Cambó: «Monarquia?, República? Catalunya!» Simplement li havia fet fer el tomb.

I és això el que he volgut tractar al meu llibre. Se'm dirà que com que jo sols estudio fins a la crisi del 1904 és difícil d'arribar a aquestes conclusions. En el meu estudi trobo unes relacions de dependència de la burgesia catalana de tal abast, que la seva proposta nacionalista es veia hipotecada ja d'entrada. En convertir-se definitivament la Lliga, l'any 1904, en *el partit* de la

burguesia catalana, el fet d'assumir la defensa dels interessos socials i econòmics d'aquesta classe implicava forçosament una «moderació» del seu programa nacionalista que havia d'acabar per desvirtuar-lo.

El nacionalisme català, per moderat que fos, no era acceptat per la classe política tradicional de Madrid, impregnada d'espanyolisme, gelosa defensora d'un estat centralista que havia configurat a la seva mida. I en això no estava disposada a cedir el més mínim. S'hi jugava massa la burgesia agrària i financera espanyola, per a acceptar reformes d'un sistema que s'havia construït com un tot harmònic: centralisme, autoritarisme, pluralisme, de fet, limitat, defensa dels interessos agraris, corrupció, etc.

El dilema de la Lliga fou plantejat cruament per Cambó el 1916. El seu partit havia d'optar entre «actuar *merament* de partit nacionalista» (català) o «actuar d'homes de govern»; i de govern sols hi havia el de Madrid.¹¹ El mateix Cambó, en qualificar que l'opció més difícil, però prestigiosa, era la segona, marcà quin era el camí d'actuació de la Lliga. Ja feia anys —des dels temps de la crisi del 1904— que els nacionalistes d'esquerra havien presentat com a incompatible el fet de voler ser nacionalista a Catalunya i formar part del govern centralista de Madrid. Anys després Cambó, amb paraules i fets, els donà la raó. La proposta nacionalista de la Lliga estava mediatitzada o hipotecada des de bon començament.

Era, per tant, un «nacionalisme impossible» perquè *en la pràctica* havia esdevingut una contradicció la defensa dels interessos de les classes benestants catalanes i una proposta d'autogovern per a Catalunya que signifiqués una autèntica reforma de l'estat centralista, i no una simple autorització per a concentrar serveis que ja es tenien (Mancomunitat). Ser nacionalista no era sols ser separatista, era també voler un autèntic govern propi català i fer tot el possible per a tenir-lo, i això implicava la reforma profunda de l'estat. I no és que la Lliga fracassés en el seu intent reformador, és que al final ja no estava interessada en la reforma profunda de l'estat, perquè aquesta implicava un canvi de règim. I això no ho volia, era massa perillós.

No és que la Lliga «traís» el nacionalisme català. No. Quan els dirigents de la Lliga varen passar dels inicials plantejaments nacionalistes (força genèrics i idealistes) a una *pràctica política concreta*, el seu nacionalisme, que era el principal instrument d'acció i de definició «Catalunya endins», esdevingué progressivament poc útil per a aconseguir els objectius hegemònics desitjats. Així, *coherents amb els seus interessos de classe* i conscients de la crisi del sistema, els homes de la Lliga s'adonaren que la «via nacionalista catalana» a la conquesta de l'estat era perillosa i impossible. Per això s'estimaren més pactar amb les forces tradicionals de la burgesia espanyola i mirar de salvar el règim monàrquic i tot el que aquest significava, que jugar a aventures reformadores que, si bé podien significar la conquesta d'organismes d'autogovern català, implicaven acceptar una correlació de forces sensiblement diferent, una correlació de forces francament desfavorable.

Bé, em sembla que potser m'he estès massa en aquesta resposta. Desitjaria que, com a mínim, hagués servit per a aclarir alguns dubtes que plantejava Francesc Artal i, potser també, per a obrir un debat que crec que podria ser interessant i ric.

BORJA DE RIQUER
novembre de 1979

11. Lletre de Cambó a Prat de la Riba, del 5 de novembre de 1916. Arxiu Prat de la Riba.